

УДК 323.1(477)

Вауліна Ф.В.

Харківський національний
університет імені В.Н. Каразіна

НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ УКРАЇНИ ТА УКРАЇНСЬКЕ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ: ІСТОРИЧНИЙ КОНТЕКСТ

Розглянуто історичні умови формування української державності, виокремлено основні етапи її розвитку. Наведено основні характеристики національної ідеї та її зв'язок з процесом державотворення протягом історії українського суспільства. В історичній ретроспективі показано зміну теоретичних поглядів на формування української державності та їхній вплив на сучасне українське державотворення.

Ключові слова: державотворення, національна ідея, історія української державності.

Вауліна Ф.В.

НАЦИОНАЛЬНАЯ ИДЕЯ УКРАИНЫ И УКРАИНСКОЕ ГОСУДАРСТВООБРАЗОВАНИЕ: ИСТОРИЧЕСКИЙ КОНТЕКСТ

Рассмотрены исторические условия формирования украинской государственности, выделены основные этапы ее развития. Приведены основные характеристики национальной идеи и ее связь с процессом государственного образования на протяжении истории украинского общества. В исторической ретроспективе показано изменение теоретических взглядов на формирование украинской государственности и их влияние на современное украинское государствообразование.

Ключевые слова: государствообразование, национальная идея, история украинской государственности.

Vaulina F.

NATIONAL IDEA OF UKRAINE AND UKRAINIAN STATEBUILDING: HISTORICAL CONTEXT

The article deals with the historical conditions of the Ukrainian statehood, determines the main stages of its development. The basic characteristics of the national idea and its connection with the process of statebuilding within Ukrainian society describes. In historical retrospect shows the change of theoretical views on the formation of the Ukrainian state and its impact on modern Ukrainian nation.

Key words: statebuilding, national idea, the history of Ukrainian statehood.

Після проголошення незалежності, в Україні постало нагальне питання не тільки пошуку національної ідеї, а й пошуку шляхів розбудови української державності, оформлення процесу державотворення. За роки існування незалежної України стало

має стати основним чинником державотворення, стрижнем, навколо якого будуть розбудовуватися державні інститути.

Метою статті є вивчення процесу становлення української державності в історичній ретроспективі та його зв'язку з формуванням націєтворчої ідеї.

Узагальненню історичного досвіду українського державотворення присвячено праці В. Антоновича, О. Апанович, М. Аркаса, Д. Багалія, І. Гаврилів, В. Голобуцького, М. Грушевського, О. Гуржія, Д. Дорошенка, О. Єфименко, В. Киричука, І. Крип'якевича,

© Вауліна Ф.В., 2013.

очевидно, що подальше ефективне формування української держави можливо лише за умови функціонування національної ідеї, яка

В. Маслійчука, В. Матяха, В. Мільчева, І. Нагаєвського, В. Орленка, Н. Полонської-Василенко, В. Романова, Л. Савченка, А. Слюсарського, В. Смоля, В. Степанкова, О. Субтельного, В. Шевчука, Г. Швидька, Д. Яворницького та ін.

Двохсотлітня історія України без державності, а, отже, необхідність збереження й плекання національної культури, ментальності, мови після оголошення незалежності України атуалізувало пошук консолідуючої ідеї націєтворення. Більш того, як зазначив Т. Балда, „історичні пошуки національної ідеї стають на порядку денному, як правило, у зв'язку із загостренням державотворчих питань (у Німеччині під час подолання політичної роздробленості, в Італії – при вирішенні питання суспільної єдності, національного визволення), – в Україні питання пошуку – традиційне” [1].

До основних характеристик національної ідеї можна віднести:

- вона має бути інтегративним чинником суспільного життя країни, тому виконує в суспільстві функції гармонізації, національної самосвідомості, а також містити в собі формулу успіху, підкріплену певними культурологічними знаками-символами, архетипами;
- вона є стрижнем держави-нації із функцією визначення стратегії розвитку, фундаментом національної ідентичності;
- вона має бути спрямована на незалежність держави та її соборність (єдність як територіальну, так і духовну) [2].

На сьогоднішній день, основною проблемою для вітчизняної наукової спільноти та українського політикуму є не тільки формулювання змісту національної ідеї, а й її втілення у процесі державотворення [3].

Для кращого розуміння процесів державотворення, що відбуваються в Україні наразі, слід звернути особливу увагу на історичний аспект цього процесу, оскільки історична спадщина формує та форматує сьогоденні реалії.

На теренах сучасної України перехід від первісного суспільства до феодального відбувався оминаючи рабовласництво, що створило певні специфічні умови подальшого розвитку. Зокрема, це забезпечило збереження багатьох паростків демократії, притаманних общині, хоч і видозмінених у процесі адміністративних трансформацій влади та системи управління. Давньоруська держава увібрала досвід як слов'янських, так і неслов'янських дер-

жавних і напівдержавних утворень, які існували на території нинішньої України за різних часів. Також засвоювалася спадщина Візантійської і Римської імперій [4].

За часів Київської Русі чинними були інститут князівства та такий інститут прямої демократії, як віче. Через віче народ реалізовував своє право на безпосередню участь в обговоренні і вирішенні важливих для держави питань. При цьому компетенція віча була доволі широкою: питання війни і миру, фінансів, законів, статусу князів (поставити на князівство або скинути). Фактично віче обмежувало владу князя, розширюючи можливості самоврядування [4].

Демократичною традицією слід також вважати повагу до права людини на життя. Адже Київська Русь була чи не єдиною середньовічною державою, де аж до періоду татаро-монгольської навали не існувало юридично санкціонованого вбивства як методу запобігання злочинам або покарання за них. Спроба впровадження такої міри наразилася на повне неприйняття [4].

Після занепаду Київської Русі українські землі існували в розділеному стані, перебуваючи під владою різних державних утворень, що зумовлювало то повну ліквідацію демократичних важелів регулювання суспільних відносин, то їхнє часткове відновлення.

Існування у складі Великого князівства Литовського, в якому українці змогли займати провідні позиції за рахунок більш розвинених культурних і політичних інститутів, супроводжувалося подальшим розвитком демократичних підвалин. Перехід же до складу Речі Посполитої був зумовлений пригніченням українства як панівного етносу з боку більш сильної польської еліти, що стало початком занепаду державотворчих прагнень українського народу, який продовжувався до середини XVI століття, до зародження козацтва, яке стало рушійною силою, що шукала шляхів створення державного формування на території України.

Українське козацтво, яке у масі своїй було представлене вихідцями з різних соціальних прошарків, для традиційного феодального суспільства з правового погляду виявлялося своєрідною суспільною аномалією. Суть цього явища полягала у тому, що від початку свого виникнення козацтво виконувало суспільно значиму роль – захисту прикордоння від татаро-турецької агресії, тобто за тодішніми уявленнями –

займалося рицарською (лицарською) справою. Зрештою й самі козаки у спілкуванні з європейськими можновладцями на кшталт європейського рицарства підкреслено іменували себе „лицарями” [5, с. 14].

В умовах інтенсивного формування станового устрою в Україні козацтво від кінця XVI ст., покликаючись на „лицарські” чесноти, починає заявляти про себе як про окрему суспільну силу, соціальний стан із певними правами. І тим самим козацтво набуває ознак політичного конкурента традиційної української еліти – православної шляхти й духовенства [5, с. 15].

Козацько-польський конфлікт мав також забарвлення міжнародної проблеми. Свідченням цього стало збільшення кількості несанкціонованих козацьких походів на турків, татар і в Молдавію. Козацькі походи, що зазвичай носили характер оплачуваних акцій в умовах турецько-татарської експансії, виявляли слабкість зв'язків козацтва з властями і ставили польську Річ Посполиту в непевне становище з боку Туреччини. Попри те, що козацькі походи у польських шляхетських колах трактувалися не інакше як „козацьке свавільство”, необхідність розв'язання і цієї, пов'язаної з козацтвом, проблеми для офіційної Речі Посполитої також ставала дедалі очевиднішою [5, с. 16].

Наприкінці XVI ст. зароджуються погляди на козацтво як на суб'єкт політичного процесу. Їх розвинув у кількох своїх трактатах Йосиф Верещинський. Особливо цікавим видається проект Й.Верещинського щодо організації України в державне утворення із зверненням особливої уваги на значення для цього процесу Києва, викладені в праці „Спосіб осадження нового Києва і оборони колишньої столиці Київського князівства від будь-якої небезпеки без обтяження його величності короля і без витрат для корони польської, пояснений панам послам майбутнього краківського сейму” [5, с. 30].

Однак у проекті Верещинського йшлося не тільки про нагальну потребу посилити укріплення Києва, але й про заснування в Україні, в Києві рицарсько-козацьких шкіл. У написаному 1596 р. творі єпископ, зокрема, обґрунтував план створення на Лівобережній Україні і частково у Східній Білорусі (на теренах від Лубен до Мстислава) державного утворення козаків – Задніпровського князівства. На відміну від свого попереднього проекту козацтво у своєму статусі Й.Верещинський підносив до

рівня шляхти, а козацьке військо розглядав не як об'єкт урядової політики Речі Посполитої, а як суб'єкт політичного процесу [6, с.4-5].

На новий рівень підняв розуміння місця козацтва у державотворчих процесах й ролі особи в державі, а отже, української державної ідеї в добу становлення козацької державності, засновник Києво-Могилянського колегіуму митрополит Петро Могила, державно-правові погляди якого були підпорядковані прагненню посилити позиції православних в їхній боротьбі проти експансії католицизму. П.Могила – автор концепції ідеального володаря, яку буде виходячи з ідеї верховного становища церкви. (Це вимушена необхідність в умовах панування польського католицького короля). Суть влади володаря П. Могила бачить у загальному блазі для підданих. На думку П. Могили, верховна державна влада діє у двох напрямках: політичному і духовному [5, с.52].

Важливу роль відігравало козацтво не тільки у сфері формування державницьких напрямків у суспільно-політичній думці українського соціуму, а й у процесі націогенези та початку формування зародків національної ідеї. Для того часу доволі сильною є релігійна ідентичність і віднесення індивідом себе до певної релігійної спільноти, тому можна говорити про певні суперечності між конфесійною свідомістю, яка була доволі консервативною та формувала певні стереотипи, та національною свідомістю, яка саме починає формуватися.

Дослідники розрізняють „західну” й „східну” моделі націогенезу. Перша була реалізована переважно у західноєвропейському регіоні, а до її компонентів варто віднести історичну територію, політико-юридичну спільноту, політико-юридичну рівність членів, спільну громадянську культуру та ідеологію. Творення націй за такою моделлю відбувалося внаслідок адміністративних, економічних і культурних змін (своєрідних „революцій”) [7, с.69]. Цей процес значною мірою здійснювався „згори”, при сприянні інститутів державної влади. У „східній” моделі творення нації, батьківщиною якої була Центральна та Східна Європа, визначальною рисою є акцентація на спільності походження та єдності рідної культури. Отже, нації „східної” моделі, як звичайно, формуються „знизу” шляхом народної, етнічно-культурної мобілізації, часто руху-протесту проти іноземного поневолення [5, с. 55].

Націогенез українців відбувався (у т.ч. в XVI – першій половині XVII ст.) як реалізація „східної” моделі. Це значною мірою зумовлювалося відсутністю в них повноцінних державних інституцій. Хоча й існували в певні періоди можливості націотворення відповідно до „західної” моделі. Такі можливості були і в XV – першій половині XVII ст. Однак українська регіональна еліта не ставила питання про незалежність українських земель та утворення суверенної держави. На це були серйозні причини. [5, с. 55].

Козацтво заклало підвалини „нової” української нації. Те, що домінуючим елементом у формуванні „козацької” нації було переважно однорідне в культурно-етнічному плані населення тогочасної України, забезпечувало відносну єдність „старої” української нації та „нової”. Важливим елементом цієї єдності виступав духовно-культурний чинник: православна „руська” релігія, пов’язані з нею культурні цінності та традиції, що сягали часів Київської Русі [5, с. 56].

З укладанням Переяславського договору починається новий етап юридичного закріплення української державності, але вже у межах Московщини. В історіографії українсько-російський договір трактували як персональну та реальну унію, інкорпорацію та автономію, васальну залежність та військовий союз. У радянській історіографії цей акт розглядали спочатку як „союз українських та російських феодалів”, а згодом, після 1954 року як „возз’єднання” руського народу. У сучасній, скоріш публіцистичній, аніж науково-історичній літературі також обстоюється думка про Переяславський договір як про союз двох незалежних держав [5, с.79].

Значення Московсько-Переяславського договору полягає в тому, що він у політичному відношенні юридично засвідчував на міжнародному рівні відокремлення України від Речі Посполитої (мало важливе позитивне значення), а у правовому – створення військово-політичного союзу антипольської спрямованості у формі сюзеренітету-васалітету з династією Романових сусідньої Московської держави. Ілюстрацією стосунків васалітету-сюзеренітету стала, зокрема, практика присяги на вірність цареві новообраного гетьмана разом із старшиною та укладення між ними договірних (гетьманських) статей [5, с. 85].

Після занепаду Запорізької Січі, основна політична думка українського державо-

творення козацької доби перенеслася в еміграцію. Найвизначнішим твором того часу стали „Пакти та вольності Війська Запорозького”, укладені Пилипом Орликом у Бендерах після поразки у Полтавській битві, в якій козаки виступили на боці шведського короля проти Петра I.

За формою Конституція Пилипа Орлика – це, з одного боку, – угода (договір) між генеральною старшиною та Запорозьким Військом, а з другого – новообраним гетьманом. Це, як відомо, відповідало національній правовій традиції. За змістом – це документ, який у належних поняттях і термінах тодішнього права обґрунтовує державний устрій України. Тому ця угода в юридичному оформленні звучить як конституція [8, с.127].

Конституція П. Орлика містить у собі такі політико-правові проблеми:

1. затвердження права Православної церкви під егідою константинопольського патріарха;

2. має бути ревіндикований давній кордон козацької держави на р. Случ;

3. усі поточні державні справи гетьман вирішує спільно із радою генеральної старшини, тричі на рік відбувається Генеральна Рада;

4. спроба відділення суду від адміністрації (не гетьман, а генеральний суд);

5. спроба відділення фінансів від адміністрації (гетьманський скарб – від державного).

6. полковники вибираються вільними голосами, а потім затверджуються гетьманом. [5, с. 153]

Надалі поновлення розвитку ідей українського державотворення починається у XIX столітті. До таких державотворчих можна віднести ідеї декабристів, Кирило-Мефодіївського товариства. Але ці ідеї не здобували великого поширення і були такими, що мали в основному теоретичне значення, ніж практичне втілення.

Спроби поновити українську державність починаються на зламі XIX-XX століть, коли в українській політичній думці з’являється плюралізм течій, а революційні події початку XX століття дають можливість втілення теоретичних наробок.

Кілька конституційних проектів розробив М. Грушевський. Ця постать займає особливе місце у вітчизняній історії, оскільки з ім’ям Михайла Сергійовича Грушевського пов’язаний і важливий період практики державотворення. Він не тільки

завершив концептуальне обґрунтування політичної і правової історії українства, але і зробив внесок в теорію і практику українського конституціоналізму. Чотири Універсали Центральної Ради утверджували демократичний устрій держави, демократичний спосіб управління та всі демократичні свободи людини.

Таким чином, практичне державотворення ХХ ст. ґрунтувалось на достатньо розвиненій теоретичній базі демократичного розвитку та спиралось на певний практичний досвід запровадження і втілення демократичних ідеалів, накопичений у різні історичні періоди існування української держави. Цей складний процес відбувався не як окремих від оточуючого середовища, а вбирав у себе найкращі здобутки світової правової і політичної думки та державотворчої практики [4].

Утім, поразки державотворення, що спіткали українців на початку ХХ ст. призводять до фактичного занепаду теоретичного осмислення української державності. Деякі спроби формування сталих концепцій робляться в еміграції, в той час коли на теренах України через політику асиміляції, що проводилася Радянським Союзом, навіть теоретичне осмислення незалежності держави стає неможливим. Фактично нові спроби досягнення незалежної України починаються з 60-х років ХХ ст. з діяльності „шістдесятників”, набуваючи особливого розмаху наприкінці 80-х років у діяльності громадських організацій, що з’являються на теренах України (Народний рух за Незалежність, рух Меморіал тощо).

Поразки державотворення, що спіткали Україну з моменту занепаду Київської Русі призвели до того, що навіть після проголошення та утворення незалежної держави, не можна говорити про завершення процесу державо- та націєтворення на території країни. Більше того, державотворчі процеси здійснюються в Україні за відсутності панівної української культури, яка б здійснювала комунікативну функцію об’єднання, навпаки, домінуюча культура в країні є культурою розділення, дистанціювання, тому процес накопичення

символічної влади відбувається шляхом творення домінуючого дискурсу, який має здійснювати ідеологічну функцію структурованого та структуроутворювального медіуму. Отже, поле ідеологічного виробництва на сьогодні не є сформованим і продовжується підготовка професійних творців схем осмислення й відображення соціального світу. Такими професіоналами є політичні діячі, журналісти, чиновники та ін., що мають запропонувати суспільству форс-ідею (ідею-силу). Отже, соціальний простір, у структуру якого входять ментальні структури та форми мислення потребує подальших розробок, зокрема, в аспекті державотворчих процесів [2].

ЛІТЕРАТУРА

1. Балда Т. Публіцистика – авангард духу / Т. Балда // Вісник Львівського університету. Серія журналістика. – 2004. – Вип. 25. – С. 149-154.
2. Чернявська Л. Соціальний простір державотворчого дискурсу ЗМІ / Л. Чернявська // Вісник львів. ун-ту Серія журналістики. – 2011. – Вип. 34. – С. 213-217.
3. Калиновський Ю. Національна ідея як віддзеркалення розвитку правосвідомості українського суспільства [Електронний ресурс] / Ю. Калиновський // Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського. – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2011_44/Gileya44/F16_doc.
4. Кормич А. Демократичні традиції українського державотворення [Електронний ресурс] / А. Кормич // Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського. – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/App/2011_42/Kormich_A.pdf.
5. Терлюк І. Політико-правова доктрина козацького державотворення нарис історії української державної ідеї / І. Я. Терлюк, І. М. Флис. – Л.: Вид-во Тараса Сороки, 2008. – 300 с.
6. Леп’явко С. Проекти оборони українських земель Йосифа Верещинського наприкінці ХVІ ст. / С. Леп’явко // Історія України. – 2002. – № 39 (295). – С. 45-52.
7. Сміт Е. Національна ідентичність / Е.Д. Сміт. – К.: Основи, 1994. – 224 с.
8. Кресін О. Політико-правова спадщина української політичної еміграції першої половини ХVІІІ століття: монографія / О. В. Кресін. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2001. – 468 с.